

правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень /Олексій Миколайович Калюк. – К., 2006. – 22 с.

6. Білоконь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): джерелознавче дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. істор. наук : спец. 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Сергій Іванович Білоконь. – К., 2000. – 25 с.

7. Ніколаєв І.Є. Репресії проти військовослужбовців та працівників органів ДПУ-НКВС України в 20-50-ті роки ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 – історія України / І.Є.Ніколаєв. – К., 2006. – 19 с.

8. Шармар О.М. Роль органів ВУНК, ДПУ, НКВС УСРР (УРСР) у здійсненні політики держави на селі (1919-1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец.12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / О.М.Шармар. – К., 2008. – 16 с.

УДК:093: 35.086:342.537.2:94(477)«1937–1938»

МАТЕРІАЛИ СЛУЖБОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ НА СПІВРОБІТНИКІВ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937–1938 РР.

Подкур Р.Ю. *к.і.н., старший науковий співробітник,
учений секретар відділу «Історії державного терору
радянської доби» Інституту історії України НАН України*

Фонд особових справ співробітників органів державної безпеки завжди був одним із найбільш закритих документальних джерел. Однак, для дослідження державного терору радянської доби важливо зрозуміти особистість співробітників державної безпеки, їх походження, освіту, шляхи потрапляння до органів ВУНК–КДБ, умови кар’єрного зросту [2, 15].

Вагомі дослідження, виявлення та опрацювання біографічних довідок провів відомий український дослідник В. Золотарьов. Останнім часом він опублікував цікаві біографічні нариси, підготував довідкові матеріали у науково-документальних виданнях [9, 10, 11, 12, 16]. Російські дослідники М.Петров, К. Скоркін теж надрукували вартісні біографічні довідники співробітників державної безпеки [13, 14].

Але поза увагою дослідників залишалися матеріали службового розслідування щодо порушення діючої нормативної бази співробітниками державної безпеки та членами міжрайонних оперативно-слідчих груп.

Вони розкрили цікаві приховані нюанси реалізації масових репресивних операцій у 1937–1938 рр.

У постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. вище партійно-радянське керівництво СРСР звинуватило співробітників органів НКВС у порушенні постанов політбюро та відомчих нормативних документів, що регламентували проведення масових операцій у 1937–1938 рр. Поряд із М.Єжовим, арештували переважну більшість керівників наркомату внутрішніх справ УРСР, начальників обласних УНКВС, декількох співробітників, що входили до «довіреного кола» кожного очільника регіонального управління. Слідчі опитували співробітників про факти порушення «соціалістичної законності», робили виїмку документів, службового листування, наказів УНКВС, вимагали написання пояснювальних записок, рапортів від фігурантів службового розслідування із поясненням мотивів їх дій тощо. На основі цих матеріалів писалися висновки про результати службового розслідування. На підставі цього вищі посадові особи НКВС СРСР та УРСР ухвалювали рішення або про відкриття кримінальної справи із подальшим засудженням військовим трибуналом порушників «соціалістичної законності», або адміністративне покарання із подальшим переведенням в інші УНКВС СРСР чи УРСР.

Типовим прикладом такого розслідування стала справа заступника начальника відділення 4 відділу УНКВС по Вінницькій області лейтенанта державної безпеки В.Майструка. Підставою для службового розслідування була скарга засудженого за «участь у троцькістській організації» Особливою нарадою на 8 років таборів П.Ставнічого. У 1940 р. він звинуватив співробітників 4 відділу УНКВС по Вінницькій області Л.Грімберга і В.Майструка у використанні «фізичного впливу» під час допитів. Слідчі НКВС УРСР Шевцов і Першин перевірили документи Вінницького обкому КП(б)У, передопитали свідків, які були вказані у справі. Частина із них вони не виявили через відсутність адрес проживання, декого вже розстріляли, інші охарактеризували П. Ставнічого як «стійкого більшовика» і підтвердили його невинуватість. Але жоден із них не дав свідчень про катування П.Ставнічого. Тому у висновку слідчих НКВС УРСР Шевцова і Першина від 10 листопада 1940 р. пропонувалося зняти підозру у використанні «методів фізичного впливу» із Л.Грімберга (вже звільненого із органів держбезпеки) і В.Майструка, який займав посаду заступника начальника УНКВС по Ворошиловградській області. Вирок у справі П.Ставнічого пропонувалося переглянути на засіданні Особливої наради при НКВС СРСР. Висновок був затверджений наркомом внутрішніх справ УРСР І.Серовим [3, арк. 2–5].

Подібний висновок стосовно Л.Грімберга і В.Майструка був типовим

завершенням переважної більшості службових розслідувань співробітників держбезпеки нижчої та середньої ланки. Оскільки станом на 1940 р. основні «порушники соціалістичної законності» по кожній області УРСР були вже визначенні кремлівськими лідерами і керівництвом НКВС СРСР, очолюваного Л.Берією. Зокрема, у справі «порушення соціалістичної законності і фальсифікацію слідчих справ» в УНКВС по Вінницькій області основними фігурантами стали начальник УНКВС І.Корабльов, начальник 3 відділу О. Запутряєв, заступник начальника 4 відділу Л.Ширін.

Їхню кримінальну справу розглядав військовий трибунал Київського особливого військового округу у квітні – травні 1941 р. І.Корабльов і О.Запутряєв були засудженні до розстрілу, але вирок через напад Німеччини на СРСР згодом був змінений на 10 років ув'язнення. Справу Л.Ширіна відправили на дослідження через «брак прямих доказів» [8, с.4–162]. Вже 17 вересня 1941 р. його звільнили з-під арешту за недоведеністю злочину. У 1942 р. Л.Ширіна повернули до НКВС. Із 12 серпня 1943 р. він став начальником відділення оперативно-чекістського відділу Управління у справах військовополонених й інтернованих НКВС СРСР. Із 9 травня 1943 р. – підполковник державної безпеки [9, с.344–345].

У «справі Корабльова» 22 червня 1939 р. також був арештований заступник начальника 5 відділу А.Редер. На партійних зборах обласного УНКВС його колишні колеги відзначали заповзятість у розслідуванні справ партійно-радянського керівництва Вінницької області. Розуміючи, що його зробили винуватцем, А.Редер 28 липня 1939 р. здійснив самогубство у камері Київської в'язниці [1, арк.201–256].

В.Майструк був лише свідком на процесі І.Корабльова, О.Запутряєва і Л.Ширіна. Але Військовий трибунал 5 травня 1941 р. в окремому визначенні вказав, що В.Майструк, Г.Данилейко, А.Пришивцев і М.Бутенко причетні до фальсифікацій кримінальних справ. Зокрема, В.Майструку інкримінували «використання методів фізичного впливу» і фальсифікацію кримінальних справ на секретаря Вінницького обкому КП(б)У П.Юр'єва, робітників Уринцова, Едельбаума, Когана та ін., які проходили у справі «Бунд». Вказані особи були реабілітовані Пленумом Верховного суду СРСР 13 квітня 1940 р. і звільненні із ув'язнення. Окрім чотирьох осіб, які померли в тюрмі. Тому члени Військового трибуналу пропонували відкрити кримінальне впровадження і провести додаткове розслідування «порушення соціалістичної законності» вказаних співробітників УНКВС по Вінницькій області [6, арк. 147–148].

Від подальшого кримінального переслідування В.Майструка врятували декілька факторів. На момент скоєння злочину він був звичайним

оперативним уповноваженим і заповідливо виконував, як й інші співробітники, вказівки начальника відділу. Він не входив до «ближнього кола» І.Корабльова. За подібним звинуваченням потрібно було арештовувати весь оперативний склад УНКВС по Вінницькій області, членів всіх міжрайонних оперативно-слідчих груп.

Але на момент судового розгляду В.Майструк вже займав вагому посаду заступника начальника УНКВС по Ворошиловградській області. Такий кар'єрний зріст був зумовлений звільненнями із органів держбезпеки співробітників, причетних до «порушення соціалістичної законності». На їхнє місце призначали наступне покоління молодих співробітників, які вже мали певний оперативний досвід. Його арешт означав би визнання кадрової помилки як наркомом внутрішніх справ УРСР І.Серовим, так і наркомом внутрішніх справ СРСР Л.Берією. Колишній головуєчий Військового трибуналу Київського особливого військового округу, який розглядав «справу Корабльова», полковник юстиції у відставці Васютинський 30 березня 1954 р. у розмові зі слідчими особливої інспекції згадував, що спочатку Майструк був викликаний як свідок на судове засідання. Але він не з'явився на засідання. Тоді Васютинський поскаржився заступнику наркома державної безпеки УРСР С.Савченку на поведінку його підлеглого. Він навіть відзначив, що справа дає підставу відкрити окреме кримінальне провадження стосовно В.Майструка. С.Савченко відповів, що він зобов'язе з'явитися на суд В.Майструка, а відкриття кримінального провадження – компетенція суду. Але після ухвали Військового трибуналу про відкриття кримінального провадження й арешту В.Майструка нарком державної безпеки УРСР П.Мешик поскаржився секретарю ЦК КП(б)У М.Бурмистенку про порушення порядку арешту відповідальних співробітників органів держбезпеки – номенклатури ЦК КП(б)У. Позаяк спочатку санкцію на арешт В. Майструка повинен був надати ЦК КП(б)У [7, арк. 171–173].

Початок Другої світової війни теж відіграв значну роль у долях більшості співробітників держбезпеки, причетних до фальсифікації справ у 1937–1938 рр. Частина з них була направлена до новостворених західноукраїнських обласних УНКВС, і слідчі НКВС УРСР лише користувалися їхніми письмовими свідченнями, де вони заявляли, що не пам'ятають фактів тортур чи фальсифікації. Радянсько-німецька війна, як показала дослідницька практика, взагалі припинила розслідування справ щодо фальсифікацій періоду 1937–1938 рр. Зокрема, 18 вересня 1941 р. кримінальне провадження стосовно В.Майструка було припинене заступником УНКВС по Новосибірській області згідно ст. 204 п. «б» Кримінально-процесуального кодексу РРФСР через брак доказів [7, арк. 129].

Наступний етап службових розслідувань колишніх і діючих співробі-

тників держбезпеки розпочався у другій половині 1950-х рр. під час ініційованої М.Хрущовим хвилі реабілітації репресованих громадян. Підставою знову стали скарги колишніх в'язнів чи їхніх родичів, окремі ухвали та визначення військових трибуналів, обласних та Верховного судів тощо.

Розслідування проводила особлива інспекція відділу кадрів КДБ при Раді Міністрів УРСР. По результатам службового розслідування ухвалювалися рішення про перекваліфікацію мотивів звільнення у запас «порушників соціалістичної законності» по фактам «дискредитації звання співробітника органів державної безпеки». Це спричинювало позбавлення частини чималої пенсії, орденів, отриманих за проведення масових операцій у 1937–1938 рр., права носіння військової форми, моральні збитки тощо.

Більшість фігурантів колишніх справ кінця 1930-х – початку 1941 рр. вже пройшли війну, мали значні кар'єрні досягнення. Так, В. Майструк у жовтні 1944 – грудні 1948 рр. очолював УНКДБ – УМДБ по Дрогобицькій області. У його службовій характеристиці вказувалося, що тільки у 1947 р. у Дрогобицькій області «[...] було ліквідовано понад 4 тис. учасників ОУН, бандитів, зв'язкових і бандитських поплічників, із яких понад 1 тис. вбито. Загалом ліквідовано 350 оунівських груп, понад 400 керівників і функціонерів підпільних організацій та бандитських очільників, вилучено 1664 одиниці зброї» [7, арк. 103]. Із грудня 1948 р. до квітня 1952 р. він керував УМДБ по Львівській області. Але за висновком МДБ УРСР через «значний об'єм роботи не забезпечив керівництво агентурно-оперативною роботою». Тому нетривалий час він керував УМДБ по Житомирській області. У червні 1953 – серпні 1954 рр. він займав посаду заступника начальника 4 управління МВС УРСР. Із цієї посади полковник В.Майструк був звільнений «в запас Радянської армії за скороченням штатів» [13, с. 566]. Після недовгого періоду облаштування у м. Києві, у квітні 1955 р. він обійняв посаду заступника начальника канцелярії по секретному діловодству Міністерства вищої освіти УРСР, із травня 1959 по січень 1976 рр. очолював 1 відділ Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР.

Саме у період його цивільного життя для В.Майструка почалися «неприємності». Так, при розгляді справи засудженої Особливою нарадою при НКВС СРСР за приналежність до «троцькістської організації» у 1938 р. Н.Вороніної прокурором Вінницької області старшим радником юстиції Лисенком були виявлені ознаки фальсифікації кримінальної справи. Оскільки слідство проводив В. Майструк, то обласний прокурор Лисенко 25 лютого 1956 р. ініціював відкриття проти нього кримінального провадження [6, арк. 181–182].

16 листопада 1956 р. Військовий трибунал Прикарпатського військового округу при розгляді кримінальної справи на засудженого до розстрілу «тричкою» УНКВС по Вінницькій області 27 вересня 1938 р. А.Шостка теж ухвалив особливе визначення. У ньому, зокрема, вказувалося, що В.Майструк разом із засудженим колишнім начальником УНКВС І.Корабльовим, співробітниками А.Пришивциним, Г. Данилейком, М.Бутенком брали участь у фальсифікації кримінальних справ на партійно-радянських керівників Вінницької області. Голова Військового трибуналу ПрикВО генерал-майор юстиції Мельниченко вимагав довести до відома ЦК КПУ та військового прокурора ПрикВО виявлену під час перегляду кримінальної справи на А.Шостка інформацію [4, арк. 8–10].

Співробітники військової прокуратури переслали у розпорядження особливої інспекції відділу кадрів КДБ УРСР копії протоколів допитів, пояснень свідків щодо злочинної діяльності співробітників УНКВС по Вінницькій області. Так, колишній ув'язнений Я.Койрах у скарзі Голові Президії Верховної Ради СРСР К.Ворошилову від 30 жовтня 1953 р. вказав на погрози В.Майструка застосувати фізичний вплив: «Через декілька днів, я був викликаний на допит до іншого слідчого за прізвищем Майструк. Останній перед допитом мені заявив, що він не такий слідчий, що проводити допит у «білих рукавичках». Я спитав його: «Як же будете вести слідство?». У відповідь він показав мені ніжку від стільця і заявив мені: «Ти будеш тепер давати такі свідчення, які я буду вимагати. Якщо не віриш – спитай у співкамерників, вони тобі розкажуть до чого доводять себе люди, які не бажають підписувати потрібні мені свідчення». У відповідь, я заявив, що радянський слідчий не має права використовувати насилля під час слідства й отримав удар по голові ніжкою стільця» [4, арк. 142]. Згодом у поясненні від 19 березня 1957 р. В.Майструк заперечив факт побиття Я.Койраха [6, арк. 246].

Допит В.Майструка відбувся 22 січня 1957 р. Його провів помічник військового прокурора Київського військового округу полковник юстиції Копопчук. Під тиском свідчень В.Майструк визнав факт побиття арештованого Когана: «[...] вдарив рукою в обличчя за те, що він себе зухвало на слідстві» [6, арк. 163]. Інші факти побиття він повністю заперечував [6, арк. 248].

Співробітники особливої інспекції КДБ УРСР у 1957 р. розшукали колишніх колег В.Майструка: М.Бутенка – у м. Одесі, І.Глуского – у м. Біла Церква, А. Пришивцина – у м. Херсон, І. Корабльова – у Куйбишеві, М.Перепиляка – у Дніпропетровській області та інших. І.Глуский підтвердив факт побиття «озлоблених» арештованих, які не хотіли давати свідчень, але ніхто із них не підтвердив факт побиття арештованих і

фальсифікації справ безпосередньо В. Майструком. Колишній начальник УНКВС по Вінницькій області І.Корабльов охарактеризував В. Майструка як «вдумливого співробітника» і заявив, що подій «двадцятирічної давнини він не пам'ятає» [5, арк. 93–95].

У справу службового розслідуванні були включені оглядові довідки на архівно-кримінальні справи, що розслідувалися В.Майструком і його колегами. Здебільшого, це справи на партійно-радянських і комсомольських керівників Вінницької області: голови облвиконкому О. Трилського, секретарів обкому КП(б)У В.Чернявського, П.Юр'єва, директора Вінницького медичного інституту Г.Бриліянта та ін.

Вже 5 квітня 1957 р. старший слідчий капітан Кроха і начальник особливої інспекції відділу кадрів КДБ УРСР полковник Черкашин підписали висновок по результату службового розслідування у справі В. Майструка. Факти використання «методів фізичного впливу» та фальсифікації кримінальних справ В.Майструком були підтверджені свідченнями колишніх в'язнів. Важливим доказом злочину стала реабілітація значної кількості громадян, справи яких він розслідував у 1937–1938 рр. Тому співробітники особливої інспекції пропонували змінити формулювання наказу КДБ СРСР від 25 травня 1954 р. про звільнення із органів державної безпеки полковника В.Майструка «у зв'язку із скороченням штатів» на «по фактам, що дискредитують високе звання офіцера».

Також пропонувалося копію висновку направити в МВС УРСР для ухвалення міри покарання стосовно пенсіонерів – співробітників органів внутрішніх справ А.Пришивцина, М.Бутенка, Ф.Решетила (на момент проведення службового розслідування він обіймав посаду начальника райвідділу міліції Савранського району Одеської області) і в Міністерство юстиції УРСР, оскільки Л.Ширін працював юрисконсульту Харківської бази «Коопторгу». 22 квітня голова КДБ УРСР В.Нікітченко ці пропозиції затвердив [5, арк. 253–275].

Висновок також був направлений заступнику голови КДБ при Раді Міністрів СРСР генерал-майору П.Григор'єву. У супровідному листі заступник голови КДБ УРСР полковник О.Кардашев пропонував відмінити представлення військового прокурора Прикарпатського військового округу про відкриття кримінального провадження стосовно В.Майструка за «порушення соціалістичної законності» у 1937–1938 рр. Оскільки «не встановлено фактів корисливості і кар'єрних устремлінь у його діях». Із подібним формулюванням кримінальне провадження за статтею 54, п.7 Кримінального кодексу УРСР спочатку було перекваліфіковане на статтю 206, п.17, а потім згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію» від 27 березня 1953 р. кримінальне переслідування було припинено [6, арк. 250].

Указане формулювання свідчить, що факти тортур і побиття під час «Великого терору» у другій половині 1950-х рр. інтерпретувалися як «вимушений захід» чи «політична вимога часу», спровокована Й. Сталіним. Також О.Кардашев наголошував, що В.Майструк проявив сміливість у боротьбі із «націоналістичними бандами» на Західній Україні і втратив здоров'я під час війни. На підтвердження останнього до особливої інспекції КДБ СРСР був надісланий витяг із медичної книжки про його хвороби. 6 червня 1957 р. заступник голови КДБ СРСР П.Григор'єв погодився із мірою покарання В. Майструку. Зміна формулювання при звільненні в запас «по фактах дискредитації» означала втрату частки вагомої у 1568 руб. пенсії, призначеної у 1954 р. клопотання О. Кардашева перед КДБ СРСР про незастосування пенсійних обмежень до пенсіонера В.Майструка були двічі відхилені протягом липня – жовтня 1957 р.

Чимало чекістів наприкінці 1960-х – 1970-х рр. намагалося зняти обвинувачення і повернути «чесне ім'я». Колишні чекісти відчували зміну політичної ситуації, оцінили посилення боротьби із «українським націоналізмом» і сподівалися на цій хвилі отримати реабілітацію. Вірогідно, що В.Майструк теж вимагав змінити формулювання звільнення в запас та повернути йому пенсію у повному об'ємі. Припущення базується на затвердженому головою КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Федорчуком висновку відділу кадрів від 30 вересня 1971 р., де заперечується можливість задовольнити скаргу В.Майструка. Подібний запит про зняття пенсійного обмеження він направив й на адресу голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андропова. Негативний висновок начальника управління кадрів КДБ СРСР генерал-майора А.Рагозіна від 7 жовтня 1971 р. був підтверджений підписом Ю.Андропова [7, арк. 132–133].

Покарання В.Майструка за здійсненні у період «Великого терору» злочини був чи найважчим варіантом покарання. Для декого службове розслідування завершувалося повідомленням секретаря райкому партії за місцем проживання фігуранта для покарання у партійному порядку. Зважаючи на виправдання ветеранів щодо їх сумлінної боротьби на «фронтах Великої Вітчизняної війни» чи «націоналістами», бюро райкому брало «інформацію до відома».

Таким чином, матеріали службового розслідування надали можливість розкрити маловідомі нюанси реалізації масових операцій у 1937–1938 рр., виявити неформальні патрон-клієнтські стосунки окремих чекістських груп, їх вплив на ухвалення кадрових і відомчих рішень. Покарання, що були застосовані до співробітників держбезпеки у другій половині 1950-х – 1970-х рр., свідчить про небажання вищого політичного керівництва СРСР злочинів сталінізму. Оскільки це одразу актуалі-

зує питання про сутність комуністичного режиму в СРСР.

Список джерел та літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ), ф. 5, спр. 66937, т. 5.
2. ГДА СБУ, м. Хмельницький, спр. 2833.
3. ГДА СБУ, ф. 12. спр. 179.
4. ГДА СБУ, ф.12, спр. 313, т.1.
5. ГДА СБУ, ф.12, спр. 313, т.2.
6. ГДА СБУ, ф.12, спр. 313, т.3.
7. ГДА СБУ, ф.12, спр. 9179.
8. Документи свідчать// Реабілітовані історією. Вінницька область. – Т.5. К.:Центр ДЗК, 2015. – С.40–162.
9. Золотарев В.А., Степкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбасе: люди и документи. 1919–1941.— Донецк, Алекс, 2010. – 512 с.
10. Золотарьов В. Чекісти 20-30-х: матеріали до біографічного словника //3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. –1994. – №1. – С. 168–171.
11. Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Харків: Фоліо, 2003. – 477 с.
12. Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – Київ – Полтава, 1992. – С.5–49.
13. Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности, 1941 – 1954: Справочник. – М.: Звенья, 2010. – 1001 с.
14. Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934 – 1941: Справочник / Обще-ство «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ; Под. Н.Г. Охотина и А.Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – 504 с.
15. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности СССР 1920 – 1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с.
16. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.